

IN MEMORIAM

Кот Сергій Іванович

Широкомасштабне вторгнення російських військ в Україну 24 лютого 2022 р. стало кульмінаційною частиною війни, розв'язаної Росією проти нашої країни 2014 р. Гинуть військові й цивільні, знищуються міста та села, лікарні, освітні заклади, музеї, бібліотеки, вивозяться культурні скарби, руйнується національна спадщина... Поряд із бійцями на фронті на захисті нашої історії та культури стоять українські інтелектуали. Саме таким був Сергій Кот – доктор історичних наук, керівник Центру досліджень історико-культурної спадщини України, учений, який залишив помітний слід у пам'яткознавстві та краєзнавстві, заслужений працівник культури України, знаний фахівець із проблем захисту національної культурної спадщини з твердою позицією в питаннях повернення культурних цінностей, розкиданих вітрами історії по музеях і колекціях інших країн.

Народився він 22 жовтня 1958 р. в Києві, в родині, коріння якої походило з Київщини. Мати була родом із козацького села Телешівка на півдні області, а тато – з селища Поліського (колишнє старовинне Хабне) на її північному заході, практично на кордоні з Білорусією, де ще зберігалися давні традиції Київського Полісся. Любов до культури краю проходила з Сергієм усе життя – у спогадах про рідних, друзів із далекого дитинства. В бібліотеці рідного дядька, материного брата Володимира, сільського електрика, було чимало видань на історичну тематику. Саме з домашньої книгозбірні почалося справжнє захоплення історією.

Після закінчення 154-ї середньої школи в 1975 р. юнак продовжив навчання на історико-педагогічному факультеті Київського державного педагогічного інституту ім. О.Горького (нині Національний педагогічний університет ім. М.Драгоманова), який закінчив із відзнакою 1980 р. Їздив у студентські археологічні експедиції, вільний від навчання час проводив у науковому гуртку. Ціла плеяда яскравих викладачів зміцнила його захоплення історією. Він радо прийняв запрошення спробувати свої сили в Інституті історії АН УРСР. Успішно пройшовши співбесіду із завідувачем відділу історико-краєзнавчих досліджень академіком П.Троньком, із серпня 1980 р. почав працювати у щойно створеному підрозділі. Далі була служба в армії та повернення в інститут, де пройде вся його трудова діяльність – від старшого інженера до провідного наукового співробітника, керівника Центру досліджень історико-культурної спадщини України.

Сергій Іванович із перших днів роботи у відділі опинився в команді однодумців із відновлення й розбудови краєзнавства, підготовки та проведення всеукраїнських історико-краєзнавчих і I Всесоюзної конференції з історичного краєзнавства (Полтава, 1987 р.). Він – співавтор колективної монографії «Історичне краєзнавство в Українській РСР» (Київ, 1989 р.), збірника наукових праць «Репресоване краєзнавство» (Київ, 1992 р.). Дослідник виявив документи про діяльність визначних краєзнавців, музейників і книгознавців Г.Брїлінга, І.Зборовського, В.Отамановського, репресованих радянським тоталітарним режимом. Низка його публікацій про представників української науки й культури Д.Антоновича, Й.Гермайзе, П.Клепатського, П.Курінного, І.Моргілевського, Г.Стеллецького, В.Січинського, С.Таранушенка, В.Шугаєвського, Я.Шульгіна, П.Холодного значно розширила наші знання про життєвий шлях і діяльність цих визначних осіб. У 1990 р. успішно захистив кандидатську дисертацію «З історії становлення охорони пам'яток в УРСР у 1943 – на початку 1960-х рр.».

С.Кот був серед тих дослідників в Україні, хто зміг теоретично обґрунтувати й аргументовано довести значення та специфіку пам'яткознавства як окремої наукової дисципліни, що має свій власний предмет досліджень і синтетично використовує велику кількість наукових

методів, розкриваючи його з різних сторін. Він був серед тих ентузіастів, які створювали та допомагали робити перші кроки Центру пам'яткознавства НАН України й УТОПШ. У 1991–1995 рр. став першим ученим секретарем, згодом старшим науковим співробітником центру (за сумісництвом). На базі Центру пам'яткознавства НАН України та УТОПШ діяла спеціалізована наукова рада із захисту дисертаційних досліджень із пам'яткознавства й музеєзнавства, членом якої був С.Кот. Сьогодні місце та роль пам'яткознавства в українській науці вже не піддається сумніву. І у цьому визнанні дисципліни є теоретичний внесок Сергія Івановича.

Коло наукових тем, якими він цікавився, дуже широке, а свої плани, задуми дослідник завжди втілював у життя. Так сталося й з темою українського козацтва, якій присвячена книга-альбом «Слава українського козацтва» (Київ; Мельбурн, 1999 р.). Козаччина тут висвітлюється не лише як історичне явище, а як важливий фактор формування українського менталітету та національної ідеї.

Не міг молодий науковець залишатися байдужим щодо подій, які розгорнулися навколо руїн Кодацької фортеці поблизу с. Старі Кодаки на Дніпропетровщині. У 1991–1993 рр. С.Кот привернув увагу суспільства до загрозливого стану решток укріплення, які системно знищувалися внаслідок діяльності колишнього союзного підприємства, що руйнувало гору, на якій колись височіла фортеця. За підтримки голови комітету з питань культури й духовності Верховної Ради України Л.Танюка інформував про серйозну загрозу пам'ятці на засіданні цього парламентського органу, де ухвалили рішення про повне закриття гранітного кар'єру. Це була перша допомога Сергія Івановича на фронті захисту пам'яток.

Не можна не згадати дискусію про використання в українській мові термінів «пам'ятка» та «пам'ятник», ініціатором якої виступив С.Кот. Було переконливо доведено, що у значенні об'єктів культурної спадщини слід вживати лише перший термін, а другий, як значно вужча за змістом калька з російської мови, має застосовуватися щодо споруд чи монументальних витворів на честь (у пам'ять) подій або осіб. Ця публікація, що вийшла друком наприкінці 1986 р., викликала суспільний резонанс і в підсумку стала підставою для корекції назви УТОПШ і науково-методичного бюлетеню Товариства «Пам'ятки України» (замість «Пам'ятники України»). Серед тих, хто виступив на підтримку молодого науковця, були такі відомі вчені, як Я.Ісаєвич, Д.Гринчишин, В.Русанівський та ін.

Наукові інтереси Сергія Івановича, як і в більшості справжніх істориків, були різнобічними. Головне спрямування наукової та громадської діяльності полягало в дослідженні долі українських культурних скарбів – реституції національних культурних цінностей, вивезених під час Другої світової війни до Німеччини, та в поверненні культурної спадщини, загарбані Росією. Дуже вдало характеристику фахівцеві дав директор Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.Грушевського НАН України Г.Папакін: «Активний боець з російською навалюю на фронті реституції культурних цінностей».

Упродовж багатьох років С.Кот – член міжурядових українсько-російської (1998–2013 рр.) та українсько-польської (1997–2017 рр.) комісій із питань повернення втрачених культурних цінностей, учасник міждержавних переговорів. Від 2017 р. він входив до складу Міжвідомчої робочої групи з питань розшуку і повернення викрадених та втрачених культурних цінностей. Ініціатор й автор багаторічних досліджень із питань повернення з Росії мозаїк і фресок Михайлівського Золотоверхого собору в Києві, у 1998–2004 рр. – член двосторонньої українсько-російської Комісії експертів з питань мозаїк і фресок Михайлівського собору, що перебували в Державному Ермітажі. Як фаховий експерт української делегації забезпечив визнання прав України на повернення до Києва за наслідками переговорів п фресок XII ст., частини архіву й художньої колекції О.Довженка, бібліотеки та архіву українського архітектора й мистецтвознавця О.Товстенка з США. Питання повернення та реституції культурних цінностей, охорони пам'яток історії й культури України вперше були висвітлені С.Котом у новому виданні фундаментальної багатомовної «Історії української культури» (Київ, 2012 р.). Він став одним з авторів законопроекту «Про вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей» (1999 р.), закону «Про охорону культурної спадщини» (2000 р.).

Історик та громадський діяч завжди був сповнений творчих планів. У 2020 р. видав монографію «Повернення і реституція культурних цінностей у політичному та культурному житті України (XX – початок XXI ст.)», успішно захистив докторську дисертацію, якій передувала багаторічна робота в українських і закордонних архівах, участь у міжнародних конференціях, десятки аналітичних записок. За підсумками дослідження вперше встановлено загальні втрати державного архівного, музейного, бібліотечного фонду України в роки Другої світової війни, які складала 51 млн томів, наведено цифри щодо загальних втрат по 32 музеях України

художнього, історичного, історико-археологічного, краєзнавчого, меморіального профілю, які становлять орієнтовно 1 млн 3 тис. 176 музейних предметів.

Проблеми повернення та реституції культурних цінностей дослідник розглядав на міждисциплінарному рівні в тісному поєднанні власне історичного підходу з історико-правовим і застосуванням норм українського та міжнародного права. Теоретичні й методологічні питання, аналіз понятійного апарату, термінології щодо даної проблематики доповнювався фактами та дослідженнями конкретно-історичного характеру. С.Кот уперше запропонував схему системного аналізу умов й обставин втрат українських культурних цінностей на різних етапах суспільного розвитку, зіставивши їх із положеннями міжнародно-правових норм щодо повернення та реституції. Це дозволило не лише показати структуру й масштаби втрат, але у практичному плані чітко виокремити ті об'єкти, щодо яких Україна має беззастережне право на реституцію.

Дослідник здійснив перегляд традиційного для радянської історіографії трактування евакуації українських музеїв у глибокий тил СРСР у роки Другої світової війни та навіть переконливі докази щодо її фактичного провалу. Встановлено факти значних втрат культурних цінностей в умовах евакуації та спроби прямого привласнення в місцях їх тимчасового перебування, організований характер відправки до музеїв Росії українських артефактів, які поверталися до СРСР із Німеччини й інших країн по завершенні війни.

Одна з останніх публікацій Сергія Івановича – «Повернення культурних цінностей: час звернутися до витоків-2: Що ми вже мали і що втратили?» (газета «День», 27 січня 2022 р.) – присвячена проблемі, яка його найбільше хвилювала. Це не просто глибокий та аргументований аналіз процесу повернення втрачених культурних цінностей, який був піднесений на рівень офіційної державної політики після проголошення незалежності України, а продумана конкретна програма діяльності у цій царині, яку необхідно втілити у життя. Вона стосується необхідності вдосконалення нормативно-правової бази, створення й діяльності спеціальних уповноважених державних органів, відновлення функціонування Національної комісії з питань повернення в Україну культурних цінностей та ін.

С.Кот став автором понад 300 публікацій, серед яких індивідуальні й колективні монографії, збірники документів, наукові каталоги творів мистецтва, у тому числі «Українці в світі» (Київ; Мельбурн, 1995 р.), «Волинська ікона XVI–XVIII ст.» (Київ, 1997 р.), «Искусство в пламени войны: Произведения западноевропейской живописи в собрании Симферопольского художественного музея: каталог и альбом» (Сімферополь; Київ, 2015 р.). Останній каталог-альбом став першим в Україні, де опубліковані кольорові репродукції картин із трофейного фонду перемічених культурних цінностей із Німеччини після Другої світової війни. До каталогу ввійшли 109 творів живопису 86 авторів XVI–XVIII ст. із Голландії, Іспанії, Італії, Німеччини, Фландрії, Франції, а також твори відомих європейських майстрів XIX – початку XX ст. Цей альбом – тривала дослідницька робота з пошуку документів і дослідження складного шляху кожного полотна.

Відомою стала публікація С.Кота про визначного британського журналіста Л.Лаутона (Київ, 2007 р.), в якій наводяться унікальні дані про підтримку незалежницьких і проєвропейських прагнень українського народу з боку британських громадських діячів, які заснували з цією метою 1935 р. в Лондоні Англо-Український комітет і всіляко пропагували Україну серед політиків та урядовців Великобританії.

2012 р. Сергій Іванович очолив правління Фондації ім. Олега Ольжича – відомої громадської інституції, створеної в діаспорі. Він багато зробив для популяризації постаті О.Ольжича, відновлення історичної пам'яті про українські жертви Бабиного Яру. Статті про Буковинський курінь, Українську національну раду, полковника А.Мельника, загибель діячки ОУН О.Теліги та її соратників стали фундаментальними дослідженнями періоду нацистської окупації Києва. Безпосередня заслуга Сергія Кота у встановленні 1992 р. пам'ятного знаку на місці розстрілу О.Теліги, а у 2017 р. в Бабиному Яру споруджено монумент. Сергій Іванович документував спогади свідків трагічних подій, був членом урядової комісії з розробки концепції меморіалізації Бабиного Яру, місця вшанування пам'яті жертв Голокосту, загальнонаціонального й загальноєвропейського місця пам'яті про жертви нацистського та радянського режимів.

Темі війни присвячена низка статей, в яких зроблено спробу дати відповідь на питання обставин знищення Успенського собору Києво-Печерської лаври 3 листопада 1941 р. Сергій Іванович написав серію розвідок про повернення лаврських цінностей. У нього були серйозні плани щодо постановки питання перед державою про повернення українських культурних цінностей, розкиданих по всій Росії. Він одним із перших став на захист символу української державності у XX ст. – Будинку вчителя в Києві, де 1917 р. працювала Українська Центральна Рада, коли пам'ятку вирішили закрити напередодні відзначення 100-річчя Української революції.

У 2007–2010 рр. Сергій Іванович – член експертної ради зі складання Державного реєстру нерухомих пам'яток України, у 2015–2017 рр. – голова Науково-методичної ради з питань охорони культурної спадщини Міністерства культури України. У 1998–2002 рр. був позаштатним консультантом, а у 2000–2003 рр. членом громадської ради при комітеті з питань культури й духовності Верховної Ради України. У 1991–1993 рр. отримав грант Державного комітету України з питань науки і технологій у рамках Державної науково-технічної програми «Створення засобів інформаційного забезпечення історико-культурного відродження України» – як автор і керівник першого в нашій країні проекту створення на базі сучасних інформаційних технологій «Банку даних про історико-культурну спадщину України», який успішно виконаний та отримав рекомендацію до практичної реалізації, ставши концептуальною основою для створення перших електронних баз даних про пам'ятки в Києві, Львові та АР Крим.

Упродовж останніх років Сергій Кот очолював напрям, пов'язаний із підготовкою «Зводу пам'яток історії та культури України» – одного з найбільших проєктів у галузі культури, про що йшлося в його виступі на парламентських слуханнях «Стан, проблеми та перспективи охорони культурної спадщини в Україні» 18 квітня 2018 р. У 1992–1996 рр. був відповідальним секретарем, з 2012 р. – заступником голови, керівником робочої групи Головної редколегії «Зводу пам'яток історії та культури України». Під керівництвом голови редколегії академіка В.Смоляка колектив Центру досліджень історико-культурної спадщини України на чолі з С.Котом зміг надати нового імпульсу роботі над зводом в областях, забезпечивши підготовку обласними редколегіями та публікацію на сайті Інституту історії України НАН України цілої низки матеріалів до томів по різних регіонах країни. Сергій Іванович уважав справою честі завершити київський том, докладав неймовірних зусиль до реалізації цієї амбітної задачі. Через одинадцять років після виходу другої частини завдяки наполегливості й бажанню довести справу до кінця побачила світ третя книга енциклопедичного видання у двадцяти восьми томах «Звід пам'яток історії та культури України: Київ» (кн.1, ч.ІІІ). На жаль, презентація видання завадила російське вторгнення в Україну 24 лютого 2022 р.

Поява цієї книги – безперечно заслуга українського вченого. І водночас – данина пам'яті істориків, краєзнавців, пам'яткоохоронців, педагогові, публіцистів, патріотів, людей, відхід якої у Вічність став важкою втратою для близьких, друзів, колег... «А для науки – просто катастрофа, оскільки його просто нема кому заступити і не просто складно, а неможливо знайти заміну цій непересічній особистості на тих напрямках, які він очолював», – зазначає заступник директора Інституту історії України НАН України член-кореспондент НАНУ Г.Боряк. Сергій Іванович багато років координував роботу щодо підготовки «Зводу пам'яток історії та культури України» в регіонах. Він зробив колосальну роботу стосовно історії реституційної політики в нашій країні, історії переміщення культурних цінностей. Це – та проблема, яка його захоплювала, в якій він досяг значних успіхів.

28 березня 2022 р. ми втратили визначного вченого, сповненого творчих планів і задумів, надзвичайно світлу, теплу, дуже щирю людину, чудового організатора й керівника, друга, товариша... Після початку російського вторгнення Сергій Іванович залишив Київ (як виявилось, назавжди), але встиг умістити у блогах і на сайті газети «День» кілька ґрунтовних розвідок, які нас надихають. Публікації виходили 12, 28 березня. У них він стверджував, що після нашої перемоги Росія має повернути Україні все: не лише загарбані території, включно з Кримом, Донеччиною, Луганщиною, не лише сплатити репарації й контрибуцію за спричинені збитки – вона має повернути всі викрадені століттями українські культурні цінності, включно з пам'ятками кам'яної доби, скіфськими та античними артефактами, праслов'янськими старожитностями й реліквіями Київської Русі, козацькими клейнодами, нашими літописами, рукописними та стародруківаними книгами, архівами, музейними предметами, конфіскованими й вивезеними до Росії за часів СРСР, усе, що сьогодні російські окупанти захопили на тимчасово загарбаних українських територіях. Ці вимоги мають бути обов'язковою частиною наших претензій до російської влади. І над цим потрібно працювати вже зараз.

Вічний спочинок Сергій Іванович знайшов далеко від рідного Києва. Поховали його в Ізяславі Шепетівського р-ну Хмельницької обл. Пам'ять про нашого доброго колегу та надійного товариша назавжди залишиться у серцях усіх, хто його знав і працював поруч із ним...

Галина ДЕНИСЕНКО (Київ)